

ПОЛИТИЧЕСКАТА ПРОМЯНА НА ДЕВЕТИ
СЕПТЕМВРИ 1944 ГОДИНА
ОТ ТЕОРЕТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА

Боян Жеков

THE POLITICAL CHANGE ON THE NINTH
OF SEPTEMBER 1944 FROM THEORETICAL PERSPECTIVY

Boyan Zhekov

Abstract: *The political change on the Ninth of September 1944 is probably the most important event in the modern political history of Bulgaria. The significance of the event is equal only to the controversy surrounding it. To this day, both the mechanism of political change and its nature are debated. Addressing both topics is unattainable within a single article. Therefore, this paper will focus solely on the mechanism of political change on the Ninth of September 1944. The aim of the research is not so much to give answers, but to provoke a discussion from a theoretical point of view.*

Keywords: *political change, September 1944, theoretical perspective.*

Добре известен факт е, че на 9 септември 1944 г. властта в Царство България е поета от първото правителство на Отечествения фронт (ОФ). Събитието несъмнено представлява вододел в развитието на страната. Както посочва Евгения Калинова, тази дата „е общоприетата начална точка на съвременната българска история“ [Калинова, Е., Баева, И. 2000, с. 24].

В деветосептемврийската политическа промяна в България през 1944 г. могат да се открият два аспекта. Единият от тях се отнася до нейния **механизъм**, сиреч до начина, по който ОФ овладява управлението. Другата насока е свързана с **естеството** на политическата промяна, сиреч с последствията за българската държава. Румен Даскалов дефинира този аспект като „съдържателна страна“ на Девети септември, ключово място в която заема „въпросът за характера на установената власт“. По неговите думи: „Всъщност периодическото преосмисляне на предхождащата борба, а оттук и на самия 9 септември като неин завършек и знак се поражда от спора какво следва след това: дали преходен етап към социализма, или веднага се пристъпва към изграждане на социализъм.“ [Даскалов, Р. 2009, с. 302–303]. Да се дискутират и двата споменати аспекта е

прекалено амбициозна задача предвид обемните ограничения на настоящия текст. Затова вниманието ще се насочи единствено към темата за механизма на политическата промяна на Девети септември 1944 г.

За политическата промяна в Царство България на Девети септември 1944 г. са изписани стотици, ако не и хиляди страници. По отношение на нейния механизъм и до днес доминират три мнения. Те са отлично обобщени от Владимир Станев, който ги свежда до: „народно въстание“, „преврат“ и „хибридната формула за „въстание в страната, а преврат столицата“ [Станев, В. 2023, с. 181]. Отсега е редно да се спомене, че разделянето на събитията **в** и **извън** София има своята логика. Но какви са фактите, свързани със завземането на властта от Отечествения фронт.

В 02:00 ч. на 9 септември 1944 г. Учебната рота на Военното на Негово Величество Училище (ВНВУ), командвана от капитан Веселин Вълков, завзема Централния телеграф и Централната поща в София. С леко забавяне един от взводовете ѝ начело с поручик Сава Цанев, поставя под контрол номераторите на Телефонната централа, изместена поради англо-американските бомбардировки над столицата в сградата на Българската народна банка (БНБ). „За по-далечна охрана“ капитан Веселин Вълков поставя „патрули“ на някои площади и на „възловите пресечки“ в столичния център. Малко по-късно е обезвредена „една свързочна рота“, която пребивава „на таванския етаж на недовършената ъглова сграда на ул. „Стефан Караджа“ № 10“ [Везенков, А. 2014, с. 203–204; **В навечерието на щурма** 1990, с. 111–125; **Вълков, В.** 1965, с. 98–106; **Ташев, Т.** 1984, с. 47–48; **Свързочна младост** 1989, с. 19–22]¹.

Десетина минути подир 02:00 ч. на 9 септември 1944 г., идвайки с камиони от софийското село Панчарево, Пионерно-щурмовата дружина от състава на 1-ви армейски инженерен полк, водена от капитан Борис Матеев, изгражда пръстен около сградата на Министерството на войната. Младшият офицер разполага няколко групи, които да държат „под огън“ периметъра. Впоследствие част от дружината заема вътрешния двор на Министерството на войната. Освен това капитан Борис Матеев „с една група от десетина войници и един подофицер“ овладява намиращото се в близост Военно комендантство, където е и щабът на Столичния гарнизон [**В навечерието на щурма** 1990, с. 126–135; **Везенков, А.** 2014, с. 204; **Победният щурм** 1984, с. 190–196; **Ташев, Т.** 1984, с. 48]².

¹ Оригиналните спомени на Сава Цанев са запазени в ЦДА, а на Веселин Вълков – в ЦДА и във ВИБ на ВА [**ВИБ на ВА**, колекция III, № 2127; **ЦДА**, спомен 326Б].

² Оригиналният вариант на спомените на Борис Матеев е наличен в Централния държавен архив [**ЦДА**, спомен 1168Б]. През 1969 г. в списание „Исторически преглед“ излиза статия на Борис Матеев, посветена на „главния удар на Деветосептемврийското въстание“ [**Матеев, Б.** 1969, с. 82–105].

Най-важната задача – завземането на сградата на Министерството на войната, е поверена на Прожекторната група от 1-ви противовъздушен артилерийски полк, командвана от капитан Димитър Попов. Войсковото формирование идва от Слатинския редут и стига до военното ведомство около 02:15 ч. или малко по-късно. Влизайки в Министерството на войната, групата на капитан Димитър Попов се разделя на две колони, които овладяват съответно северната и южната половина на зданието. Самият младши офицер тръгва „с дясната колона (към северното крило)“. Цялата акция се извършва „в продължение на по-малко от час“ [**В навечерието на щурма** 1990, с. 96–110; **Везенков, А.** 2014, с. 205–206; **Попов, Д.** 1976, с. 357–382; **Ташев, Т.** 1984, с. 48–49]³.

Достъпът на Прожекторната група до вътрешността на ведомството е осигурен от офицери, които се намират в сградата отпреди това. Става въпрос за група лица, събрали се във военното министерство вечерта на 8 септември 1944 г. В своите спомени под надслов „В леговището на вълците“ Петър Илиев посочва, че това са капитаните Димитър Томов, Борис Гергов, Марко Иванов, Асен Сурдолов, Георги Стоименов, Иван Янчев, Денис Николов, Георги Кацарски и самият той [**Илиев, П.** 1983, с. 373].⁴ На свой ред капитан Асен Сурдолов споменава следните лица: Димитър Томов, Петър Илиев, Борис Гергов, Марко Иванов, Георги Комсиев (майор) и себе си [**ЦДА**, спомен 2215Б, л. 9]. Трети капитан – Марко Иванов, изрежда имената на: Борис Гергов, Петър Илиев, Асен Сурдолов, Димитър Томов, Тодор (по този начин го изписва авторът – Б. Ж.) Кацарски, Георги Стоименов, Денис Николов и Георги Комсиев (майор) [**Иванов, М.** 2000, с. 56].

По-важното е, че в хода на събирането е изработен „допълнителен план“ за овладяването на сградата на Министерството на войната. Капитан Петър Илиев подробно описва замисъла в материал под надслов „ДОПЪЛНИТЕЛЕН ПЛАНЪ за удара на 9. септемврий 1944 г.“, съставен скоро подир тази дата, както и в своите спомени. В замисъла са конкретизирани задачите на всеки от офицерите, като ключово място в него заема отварянето на „източния вход“ на зданието, за да влязат „поделенията

³ В ЦДА са съхранени два спомена от Димитър Попов. Първият от тях не е датиран и се състои от 24 листа, докато вторият е от 1974 г. и включва 66 листа [**ЦДА**, спомен 1557Б; **ЦДА**, спомен 2233Б].

⁴ Първото издание на спомените на Петър Илиев „В леговището на вълците“ е от 1968 г. [**Илиев, П.** 1968]. По-кратки издадени спомени на Петър Илиев има от 1957 г., от 1984 г. и от 1990 г. [**В навечерието на щурма** 1990, с. 83–95; **Девети септември** 1957, с. 48–57; **Победният щурм** 1984, с. 64–69]. Оригинални варианти на спомените на Петър Илиев се намират най-малко на две места в ЦДА [**ЦДА**, ф. 525К, оп. 1, а.е. 365; **ЦДА**, спомен 754Б].

от революционните сили“ [ЦДА, ф. 146Б, оп. 5, а.е. 184, л. 7–8; Илиев, П. 1983, с. 375–376]⁵.

Повечето от офицерите, събрали се вечерта на 8 септември 1944 г. в Министерството на войната, впоследствие вземат участие в неговото завземане. Не всички от тях обаче се оказват готови за решителни действия. Петър Илиев описва как капитан Георги Кацарски декларира, че „до тука аз съм с вас. Повече не търсете от мен“ [Илиев, П. 1983, с. 286]. Отново Петър Илиев твърди, че след като разбрал колко са силите на заговорниците, нерешителност проявил и капитан Георги Кацарски. Той бил прехвърлен „в друго помещение“ и „поставен под наша охрана“ [Илиев, П. 1983, с. 373 – 375]. От своя страна, Марко Иванов разказва, че първоначално си направили отвод Денис Николов и капитан Кацарски. Той допълва, че когато дошло времето да се действа, капитан Георги Стоименов си разпасал „колана на амуницията“ и му заявил: „Не ме закачай!“ [Иванов, М. 2000, с. 57, 59]. В интерес на истината Марко Иванов обвинява в малодушие и капитан Асен Сурдолов, който „намери някакъв предлог да излезе и не се върна“ [Иванов, М. 2000, с. 57]⁶. Самият Асен Сурдолов посочва, че „задрямал от голямата умора“, но се събудил, когато влязла Прожекторната група на капитан Димитър Попов, и в крайна сметка взел участие в завземането на Министерството на войната [ЦДА, спомен 2215Б, л. 10–11].

Не е излишно да се посочи, че има сведения за наличието на още един офицер в групата, изиграла ролята на „троянски кон“. Става дума за капитан Ради Томов, озовал се около 02:20 ч. на 9 септември 1944 г. „на западния вход“ на Министерството на войната, „за да се постави на разположение и да изпълнява задачи“. На този момент обръща внимание Миланка Миланова в своя дисертационен труд за придобиване на научната степен „кандидат на историческите науки“, защитен през 1989 г. Като източник на информация тя посочва „автобиографични бележки“ на Ради Томов, които е използвала чрез „екземпляр, намиращ се в автора“. Миланка Миланова допълва, че „оригиналът“ на бележките е достъпен в Централния военен архив (ЦВА) [Миланова, М. 1989, л. 198–199]⁷. Вниманието в тази връзка заслужава един по-късен документ. Става въпрос за

⁵ Известни сведения за подготовения „допълнителен план“ дава и Марко Иванов [Иванов, М. 2000, с. 58–59]. В своите спомени Асен Сурдолов само споменава, че е уточнен замисълът „за действие на групата, която следваше да съдейства за овладяване на Министерството отвътре“, ала не представя данни относно неговото съдържание [ЦДА, спомен 2215Б, л. 9].

⁶ По-нататък Марко Иванов пише, че капитан Асен Сурдолов „се измъкна“ [Иванов, М. 2000, с. 59].

⁷ Спомени на Ради Томов от октомври 1984 г. действително се съхраняват в ДВИА, наследник на ЦВА [ДВИА, спомен 101].

кадрова справка относно Ради Томов от 1954 г. В нея е посочено, че: „Девети септември (1944 г. – Б. Ж.) го сварва в Министерството (на войната – Б. Ж.). Обаче участие при завземането на същото няма“ [ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 2302, л. 107].

Някъде около 03:00 ч. на 9 септември 1944 г. или по-късно край Министерството на войната заема позиции Противовъздушната возима батарея към Главното командване, водена от подпоручик Любен Ванков. Военното формирование пристига в София от самоковското село Говедарци. Отпосле в района на военното ведомство и на други места в столицата се разполагат танкове от Бронирания полк на преминаващата през централния град в посока българската западна граница Бронирана бригада. [Везенков, А. 2014, с. 206; Миланова, М. 1989, л. 207–213; Ташев, Т. 1984, с. 51–52].

Според първоначалния замисъл Пионерно-щурмовата дружина към Главното командване начело с майор Александър Димов трябва да овладее столичните железопътни гари, но той също проявява колебание. Едва в утринта на 9 септември 1944 г. една част от военното формирование се включва в удара [ЦДА, ф. 146Б, оп. 5, а.е. 184, л. 6, 8; **В навечерието на щурма** 1990, с. 45–46; Везенков, А. 2014, с. 208; Вранчев, П. 1968, с. 629; **Девети септември** 1957, с. 39–40; Илиев, П. 1983, с. 371, 410; Миланова, М. 1989, л. 214–215; **Победният щурм** 1984, с. 45–46; Ташев, Т. 1984, с. 52]⁸. Все пак, както разказва капитан Асен Сурдолов, „между“ 04:00 и 05:00 ч. на 9 септември 1944 г. той отишъл „с мотоциклет и един войник“ на Централната гара и съумял да спре движението на влакове към София. След това младшият офицер се завърнал в Министерството на войната, но малко по-късно „отново“ бил пратен на Централна гара [ЦДА, спомен 2215Б, л. 12–14].

„Без да имат командни функции“, към различните войскове формирования са прикрепени запасни офицери, „за да подпомагат командири-те и за осигуряване изпълнението“. Капитан Петър Станев придружава Пионерно-щурмовата дружина на 1-ви армейски инженерен полк, докато запасният подполковник Владимир Стойчев – Учебната рота на ВНВУ. Запасният майор Крум Лекарски е изпратен в Пионерно-щурмовата дружина към Главното командване. Майорите от запаса Тодор Тошев и Стоян Трендафилов се движат с Проекторната група на 1-ви противовъздушен

⁸ Оригинални варианти на спомени на Петър Вранчев се намират в ЦДА. Негови публикувани спомени, наред с тези от 1968 г., но далеч по-кратки, има от 1957 г., от 1984 г. и от 1990 г. [ЦДА, спомен 318Б; ЦДА, спомен 319Б; **В навечерието на щурма** 1990, с. 64–68; **Девети септември** 1957, с. 43–47; **Победният щурм** 1984, с. 57–63]. Оригинални спомени на Благой Иванов са налични отново в ЦДА [ЦДА, спомен 700Б; ЦДА, ф. 525К, оп. 1, а.е. 379].

артилерийски полк. Редом с тях е и Петър Вранчев – „единственото цивилно лице, което пряко участвало в завземането на Военното министерство“. Участие взема и мобилизираният от запаса подпоручик Александър Починков [ЦДА, ф. 146Б, оп. 5, а.е. 184, л. 7; **Везенков, А.** 2014, с. 201]⁹.

Всъщност най-съществена роля от запасните офицери изиграват Тодор Тошев и Стоян Трендафилов. Според предварителния замисъл тяхната задача била „да поканят“ министъра на войната генерал-майор Иван Маринов „да мине на наша страна“ [ЦДА, ф. 146Б, оп. 5, а.е. 184, л. 8]. Влизайки във военното ведомство, двамата запасни майор се заемат да открият военния министър. Те успяват да сторят това и да убедят генерал-майор Иван Маринов да съдейства на акцията. Впоследствие с министъра на войната беседват и пристигналите в сградата представители на Отечествения фронт, по-точно на Българската работническа партия (комунисти) (БРП (к), а именно: Добри Терпешев, Антон Югов и Георги Чанков [**Везенков, А.** 2014, с. 208–210; **Миланова, М.** 1989, л. 200–207; **Ташев, Т.** 1984, с. 49–50]¹⁰.

Позовавайки се на спомените на Иван Маринов (ЦДА, спомен 1129Б), Александър Везенков изтъква: „Най-същественото в съдействието на ген. Маринов било да издаде заповеди до Бронирания полк за преминаване на страната на заговорниците, да разпорежи на началника на Школата за запасни офицери в Горна баня да не опитва да противодейства, както и да извика в Министерството на войната командира на щурмовото отделени майор Стоянов, с която хитрост да бъде заловен и обезвреден“ [**Везенков, А.** 2014, с. 210]¹¹.

⁹ Повечето от споменатите запасни офицери са оставили мемоарни описания на своето участие в акцията [**ВИБ на ВА**, колекция III, № 535; **ВИБ на ВА**, колекция III, № 2091; **ДА – София**, спомен 3739В; **ДА – София**, спомен 4920В; **ДВИА**, спомен 58; **ЦДА**, спомен 1925Б; **ЦДА**, спомен 1934Б; **ЦДА**, спомен 2129Б; **В навечерието на щурма** 1990, с. 69 – 82; 151 – 155].

¹⁰ В ДВИА са запазени спомени на Иван Маринов под надслов „Недалечното минало и незатихващи възбудени размисли“ от 1950 г. Налични са два екземпляра (вторият от тях е допълнен), като всеки от тях включва над 500 листа [**ДВИА**, ф. 023, оп. 3, а.е. 2; **ДВИА**, ф. 023, оп. 3, а.е. 3]. Спомени на Иван Маринов от 1964 г., които се състоят само от 12 листа, са съхранение и в ЦДА [**ЦДА**, спомен 1129Б].

¹¹ Според Марков Иванов запасният майор Стоян Трендафилов и капитаните Димитър Томов и Борис Гергов му казали, че „сега се пишат и изпращат със специално моторизирани куриери заповеди от досегашния военен министър до всички части от Софийския район с приблизително следното кратко съдържание: „Запазете спокойствие! Останете по местата си! Има ново правителство на Отечествения фронт. Чакайте следваща заповед.“ [**Иванов, М.** 2000, с. 60]. На свой ред запасният подполковник Владимир Стойчев посочва, че генерал-майор Иван Маринов „се държа много добре и изпълняваше всичко, каквото му нареждахме“, и допълва: „Аз

Впрочем за привличането на Бронирания полк към удара има и други версии [**Везенков, А.** 2014, с. 206–207; **Миланова, М.** 1989, л. 207–212; **Ташев, Т.** 1984, с. 46–47, 51–52]. Но бойният дневник на военната част свидетелства, че разполагането на танкове в района на Министерството на войната става по заповед на генерал-майор Иван Маринов [**ДВИА**, ф. 184, оп. 2, а.е. 26, л. 2]. Освен това има твърдения, че именно Бронираният полк (а не разпореждането на военния министър) спомага за неутрализирането на Школата за запасни офицери (ШЗО). Така деецът на БРП (к) Георги Станкулов разказва как началникът на ШЗО генерал-майор Петър Цанков „повел школниците, за да завземе обратно Военното министерство. Но на моста на Перловската река двата танка на поручик Венеци Петров срещат школниците и ги натикват обратно в казармата“. Интересно е следното признание, направено от Георги Станкулов: „Този поручик не знаеше за кого се бие в този момент“ [**ЦДА**, спомен 1755Б, л. 9–10; **Девети септември** 1957, с. 65; **Победният шурм** 1984, с. 188]¹².

Уместно е да се припомни, че в навечерието на 9 септември 1944 г. заговорниците успяват да договорят неутралитета на някои значими военни фактори в столицата. Единият от тях е командирът на 1-ви пехотен Софийски полк полковник Цоню Ганев. На второ място, това е полковник Величко Величков, който командва Противовъздушната отбрана на централния град¹³. Най-важното споразумение за ненамеса „се сключва“ с началник-щаба на 1-ва пехотна Софийска дивизия полковник Райчо Славков. Уговорен е и неутралитетът на столичната униформена полиция [**Везенков, А.** 2014, с. 198–199; **Ташев, Т.** 1984, с. 40]. Нещо повече, в началните часове на 9 септември полковник Райчо Славков заедно със запасния майор Кирил Станчев отиват в щаба на 1-ва пехотна Софийска дивизия и уведомяват нейния командващ полковник Иван Кефсизов за

смятам, че той много ни помогна, защото се избягнаха инциденти, които можеха да предизвикат кръвопролития. Така че може да се каже, че частите на Софийския гарнизон по този начин бяха парализирани“ [**ЦДА**, спомен 2129Б, л. 20–21].

¹² Епизодът е описан и в публикуван вариант на спомените на Георги Станкулов от 1990 г., но с известни различия. Например името на офицера е дадено като „Виниций Петров“, а словосъчетанието „ги натикват обратно“ е заменено с „ги върнали“. Освен това изречението „Този поручик не знаеше за кого се бие в този момент“ е премахнато. Добавено е друго изречение, което гласи: „Те (школниците – Б. Ж.) се осъзнали и ликвидирали генерал Цанков“ [**В навечерието на шурма** 1990, с. 148–149].

¹³ В своята „военна автобиография“ полковник Величко Величков споделя, че отначало се споразумял с капитан Димитър Попов да вземе участие в акцията, но впоследствие не се включил, тъй като получил информация за предстоящ германски въздушен удар над София [**Величков, В.** 2011, с. 217–219].

среднощния удар. Последният „не противодейства“ [**ВИБ на ВА**, колекция III, № 535, л. 28; **В навечерието на щурма** 1990, с. 80–81].

Около 06:25 ч. на 9 септември 1944 г. запасният полковник и бивш министър-председател на Царство България Кимон Георгиев изчита от радиокабината на въздушната предупредителна служба, намираща се в Министерството на войната, подготвена в аванс *Прокламация към българския народ*. В нея се съобщава, че „**ОТЕЧЕСТВЕНИЙТ ФРОНТ** поема в тия съдбоносни часове и при тия тежки условия управлението на страната, за да я спаси от гибел“. Оповестен е и съставът на новия Министерски съвет, който включва представители на четири политически сили – БРП (к), Българският земеделски народен съюз (БЗНС) „Пладне“, Политическият кръг (ПК) „Звено“ и Българската работническа социалдемократическа партия (БРСДП), и „независими интелектуалци“ [**ИЛАКГ**, Т. III 2009, с. 11–12; **Отечествен фронт**, бр. 1, 9 септември 1944 г.; **ПИСБ**, Т. I 2016, с. 19].

Назначаването на новото правителство е оформено и по конституционен път. В утринта на 9 септември 1944 г. запасният подполковник Владимир Стойчев и капитан Марко Иванов довеждат регентите принц Кирил и генерал-лейтенант Никола Михов (третият регент – професор Богдан Филов, подава оставка в навечерието на 9 септември 1944 г.) от софийското село Панчарево във военното министерство [**ЦДА**, спомен 2129Б, л. 21–24; **Иванов, М.** 2000, с. 61–62]. Срочно са подписани и публикувани в Държавен вестник указите, с които се назначава Министерския съвет с премиер Кимон Георгиев [**Държавен вестник**, бр. 197, 9 септември 1944 г.; **ПИСБ**, Т. I 2016, с. 15–16].

От теоретична гледна точка военната акция в София в ранните часове на 9 септември 1944 г. съответства на термина „държавен преврат“. Издаденият през 2012 г. „Терминологичен речник по обществено-политически науки“ дава следната дефиниция на понятието: „Смяна на държавната власт, извършвана по незаконен, неконституционен и неправилен начин, с насилие“. Актът „се свежда до удар върху законоустановените органи на държавна власт и държавно управление, извършен от определени политически или военни кръгове след предварителна (обикновено тайна) подготовка“. Той не се характеризира с „коренно и радикално изменение на политическата система и на икономическата база, а е само смяна на субекта на политическата власт“ [**Попова, М.** и др. 2012, с. 153–153].

Разбира се, това не е единственото определение за „държавен преврат“ в научната литература. Например Грегър Фъргюсън лансира тезата, че държавният преврат „е (или трябва да бъде) бърза, прецизна операция, насочена към изместване настоящите управници и замяната им със себе си или със собствени кандидати“. Актът е „просто средство за скоростно и ефективно завземане на властта“, който се реализира в

рамките на наличната държавна конструкция. След като овладеят управлението, извършители на държавния преврат „могат или да оперират в тази структура, или да започнат бавно да я променят“ [Ferguson, G. 1987, pp. 13–14]. За Едуард Лутвак държавният преврат включва „проникването в малък, ала важен сегмент от държавния апарат, който след това се използва за лишаване на правителството от неговия контрол върху останалата част“ [Luttwak, E. 1969, pp. 11–12]. Греъм Евънс и Джефри Нюман описват термина „държавен преврат“ като „внезапна и противоконституционна смяна на правителство или на режим“, която е дело на „малка група от конспиратори“. Съзаклятниците могат да прибегнат до „голямо насилие“ за нейното осъществяване или тя се случва по „безкръвен начин“ [Evans, G., Newman, J. 1998, pp. 100–101]. Кристофър Муур изрично споменава, че „държавният преврат е извънзаконно прехвърляне на власт, което утвърждава традиционните социални и политически управленски структури“. Неправомерният трансфер на управление се осъществява без капитална употреба на насилие или народна подкрепа [Moore, C. 2011, pp. 124–126]. Въз основа на разбирането, че държавните преврати при тежават три съставни (конститутивни) елемента – мишена, извършител, тактика, Джонатън Пауъл и Клейтън Тайн ги определят като „незаконни и открити опити от страна на военните или на други групи в държавния апарат да свалят настоящата изпълнителна власт“ [Powell, J., Thyne, C. 2011, pp. 249–252]. Подобно обяснение експлоатират в своите изследвания Джон Чин, Дейвид Картър и Джоузеф Райт [Chin, J., Carter, D., Wright, J. 2021, p. 1042; Chin, J., Carter, D., Wright, J. 2022, p. 1.]. Всъщност което и от тези определения да се приеме като основа, началното твърдение, че среднощният военен удар на 9 септември 1944 г. е държавен преврат не би следвало да се промени. Все пак следва да се отбележи, че формалното назначаване на кабинета на Отечествения фронт с укази, сиреч по конституционен път, не трябва да заблуждава. По абсолютно същия начин се процедира и след Деветоюнския преврат от 1923 г., и подир Деветнадесетомайския преврат от 1934 г. [Марков, Г. 1992, с. 45, 108; Янчев, В. 2014, с. 398–399; Янчев, В. 2023, с. 78–79].

В специализираната литература се среща разделение на държавните преврати на „военни“ и на „невоенни“. Далеч по-разпространен е първият тип, който обхваща над 95% от всички преврати [Chin, J., Carter, D., Wright, J. 2022, p. 12]. Като се вземе предвид участието на офицери (и на военнослужещи изобщо) в удара в София на 9 септември 1944 г., то това безспорно е военен преврат. Както Озан Варол пише, такъв тип преврат е налице, когато военните или част от тях свалят държавната власт чрез „незаконни средства“ [Varol, O. 2017, p. 30].

В случая с Девети септември понятието „военен преврат“ може да бъде допълнително пояснено. От гледна точка на званията на участва-

щите офицери някои автори делят военните преврати на три типа. Първата разновидност са тези „отгоре“, като в тях участват висши и старши офицери. Вторият вид са военните преврати „от средата“, които „се организират и извършват от офицери, които директно командват бойни единици като батальони, полкове и бригади“. Последният тип са военните преврати „отдолу“. Те са дело на „войници, подофицери или много младши офицери“ [Singh, N. 2014, p. 79, 108, 148]. От тази гледна точка ударът в столицата в началните часове на 9 септември 1944 г. може да се определи като военен преврат „от средата“.

Изрично внимание заслужават декларираната готовност и последвалите действия от страна на генерал-майор Иван Маринов в подкрепа на среднощната акция. Този факт внася допълнителни характеристики в механизма на деветосептемврийската властова промяна. От една страна, присъединяването на министъра на войната в немалка степен трансформира военния преврат „от средата“ в такъв „отгоре“. Успоредно с това, ако се приеме, че действията на офицерите в столицата в нощта на 8 срещу 9 септември 1944 г. представляват „бунт на една част от армията“ с надеждата, че „нейният пример ще накара други части да се сплотят или поне ще счупи нервите на правителството“, то преминаването на генерал-майор Иван Маринов към заговора до определено ниво превръща акта във „въоръжено пронунсиамиенто“ съгласно начина, по който описва този термин Стенли Пейн [Payne, S. 1967, pp. 14–15]. Впрочем последната констатация може да бъде отнесена и по отношение на командирите от Софийския гарнизон, които се съгласяват да останат неутрални.

От описанието на среднощния военен удар в столицата на 9 септември 1944 г. прави впечатление сравнително малкия брой завзети обекти. В останалата част от София новата власт е установена от въоръжени (в сегмент от случаите) активисти на ОФ, предимно дейци на БРП (к). За кратко време са овладени „полицейските участъци в столицата и в съседните села“, както и общинските управления „в кварталите и в съставните села“. Под контрол са поставени „средствата за масова информация“. Всичко това е съпроводено както с „митинги“, така и с „манифестации“ [Петрова, С. 1981, с. 333–336]. Достоверни данни за съпротива на практика липсват. Напротив, както посочва капитан Петър Илиев, „в участъците се допускат“ отечественофронтовски представители – „партизани и милиционери“ [ЦДА, ф. 146Б, оп. 5, а.е. 184, л. 9]. Към 15:00 ч. на 9 септември 1944 г. пред сградата на легацията на Съюза на съветските социалистически републики (СССР) се провежда най-важният митинг, който „се изля в огромна манифестация“ [Везенков, А. 2014, с. 15; Петрова, С. 1981, с. 336]. Като специфични органи на новата власт се изграждат комитети на Отечествения фронт, ако и да не е съвсем ясно дали те стават действително органи на местно управление [Мантарлиев, Й. 2010, с. 47–48].

Естествено, организираниите митинги и манифестации не бива да се надценяват излишно. Такива, наред с демонстрации и дори стачки, има в София и на други места в дните непосредствено преди 9 септември 1944 г., но те „така и не прерастват във въоръжено въстание“ [Везенков, А. 2014, с. 170–171; Станев, В. 2023, с. 187–188].

Очевидно, тези действия вече трудно се вписват в парадигмата на превратите. Дали обаче те представляват въстание? Отговорът на въпроса не е лесен с оглед на обстоятелството, че контурите на самия термин не са съвсем ясни [Карасик, В. 2020, с. 41–56; Пустовойт, Ю. 2017, с. 71–79]. Например Даяна Ръсел пише, че въстанието представлява „форма на силова борба за власт“, а „свалянето на режима“ се извършва „чрез средства, които включват насилие“ [Russell, D. 1974, p. 6]. От тази перспектива, предвид отсъствието на съпротива срещу действията на представителите на ОФ, мъчно може да се използва понятието „въстание“. Ала Ерик Селбин изтъква, че една от характеристиките на въстанията е тяхната спонтанност [Selbin, E. 2010, p. 12]. Тази черта в немалка степен е налична в случая. Въстание, съгласно Речника на българския език, съставен от Института по за български език в Българската академия на науките (БАН), е: „Организирана въоръжена борба срещу властта в защита на класови или национални интереси“ [вж. **Речник на българския език (онлайн)**..., pass.]. Определението по-скоро не отговаря на описаните в предходния абзац събития. На този фон изглежда уместно да се споме не какво е записано в действащия към 9 септември 1944 г. *Наказателен закон* (от 1896 г.). Според неговия чл. 138 всяка „тълпа“, която е „събрана с цел чрез сила или заплашване“ да възпрепятства органите на публичната власт „да упражняват свободно своите права и длъжности“ или „да ги принуди да извършват или да не извършват нещо в кръга на техните права и длъжности“, трябва да бъде наказана „за метеж“ [**Държавен вестник**, бр. 40, 21 февруари 1896 г.].

По-рано бе посочено, че установяването на отечественофронтовската власт в София представлява едната страна на деветосептемврийската политическа промяна в Царство България през 1944 г. Как стои въпросът със завземането на управлението по места от Отечественния фронт? Преди да се пристъпи към разискването му, трябва да се упомене, че овладяването на управлението в провинцията от дейците на ОФ е процес, който започва преди и продължава след 9 септември 1944 г. Но самата дата се е превърнала в толкова знакова, че отделни съвременници използват странното словосъчетание „деветосептемврийски дни“ [Жеков, Б. 2022, л. 67].

Що се отнася до самия процес, може да се обобщи, че той се осъществява от цивилни активисти на Отечественния фронт, преобладаващо дейци на БРП (к). Важен човешки фактор се оказват освободените в съ-

ответствие с Наредбата-закон за амнистията от 8 септември 1944 г. политически затворници. С редки изключения завземането на властта се извършва мирно и без съпротива от старата администрация. В допълнение, често поемането на местното управление от ОФ става чрез договорености със заварените от Девети септември длъжностни лица. Има и примери, когато чиновници бързо проявяват желание да служат на Отечествения фронт. Въобще характерно за процеса е обобщението, направено от Славка Петрова: „Както се вижда от самите данни за хода на въстанието, то победи в цялата страна бързо, в рамките на няколко дни и почти безкръвно“ [Везенков, А. 2014, с. 235–281; Петрова, С. 1981, с. 338–435]. Разбира се, отворена остава темата дали в провинцията управленската смяна е плод на въстание.

В историописа е установено, че създадените преди 9 септември 1944 г. партизански формирования на практика не вземат участие в установяването на ОФ властта по места. Неслучайно Владимир Станев заключава, че „в повечето градове и села партизаните почти нямат участие във вземането на властта на 9 септември, на много места те научават със закъснение за станалото“ [Станев, В. 2023, с. 206]. В крайна сметка това не е учудващо предвид следния факт: „Към 9 септември 1944 г. в близо една трета от страната изобщо няма партизани или те са незабележимо количество, в още една трета отрядите и четите са притиснати от правителствените сили до такава степен, че късно разбират за завземането на властта“ [Станев, В. 2022, с. 1054]. Между другото, „всички истории за участие на партизани и бойни групи“ при овладяването на властта в София са „или несъстоятелни, или съвсем маловажни,“ като „само замъгляват действителното развитие на събитията“ [Везенков, А. 2014, с. 223]. Ако може да се говори за принос на партизаните, той не е в **установяването**, а в **укрепването** на отечественофронтовското управление. Още на 10 септември 1944 г. с правителствено постановление е разпоредено: „От състава на въстаническите отряди и народната милиция се формира: 1) Народна гвардия, която се поставя под ръководството на Министерството на войната, и 2) Народна милиция, на която се поверява вътрешната сигурност и се поставя под ръководството на Министерството на вътрешните работи“ [ЦДА, ф. 136, оп. 1, а. е. 2, л. 3].

Всички споменати по-рано твърдения относно понятието „въстание“ в София са в пълна сила и за събитията в провинцията. Показателен в тази връзка е разказът за Плевен на комуниста Лъчезар Аврамов. Той обстойно описва как на 9 септември 1944 г. „осъмнахме с новината, че в София правителството е свалено и е установено правителство на ОФ... срещнах неколцина плевенчани, между които бай Илия Кукуш и Иван Бешев, които ми казаха, че в четири часа следобед трябва да се съберем пред паметника срещу казармата... Събрахме се около 10 души, между които

бяха Тодор Георгиев (Бивола), Иван Бешев, Илия Кукуш, Никола Петков (Моряка), Банков и др. Групата беше въоръжена с един ръждясал пищов, носен от Илия Кукуш. Отправихме се към сградата на жандармерията, пред която стоеше на пост жандармерист“. По-нататък Лъчезар Аврамов обрисова как групата безпроблемно обезврежда местната жандармерия и се въоръжава [Аврамов, Л. 2002, с. 102–103]. От този епизод изпъкват два момента. На първо място, съпротива от страна на жандармеристите очевидно няма. Второ, действието определено е спонтанно. Прави впечатление още нещо – когато местните дейци на ОФ тръгват да „завземат“ властта, те не разполагат с почти никакво оръжие. Може би поради това в редица градове отечественофронтовските представители започват да изискват „активно съдействие от командира на местното поделение – да даде войници за охрана и за арестуване на полицаи и жандармеристи“ [Везенков, А. 2014, с. 243–244]. Любопитен в това отношение е протоколът за учредяване на ОФ комитета в Пещера на 9 септември 1944 г. Там е записано, че „членовете на образувания комитет на Отечествения фронт“ следва „да се явят“ при командващия 2-ра пехотна Тракийска дивизия, „за да поискат от същия войскова част“, с чието съдействие „да свалим от власт административните органи“ [ДА – Пазарджик, ф. оп. 1, а.е. 1, л. 1]. И понеже вече стана дума за местните военни началници, редно е да се проследи какво се случва с военната власт в провинцията.

В хода завземането на управлението в провинцията отечественофронтовските представители трябва да определят своето отношение към военните власти. Някои насоки в тази връзка дава *Окръжно № 4* на Централния комитет (ЦК) на БРП (к) от 26 август 1944 г. В него е записано, че основната задача „в този решителен момент е да привлечем армията“ на страната на Отечествения фронт. За да я постигнат комунистите трябва радикално да скъсат „с досегашния тесносектантски начин на работа в тая област“, като „използват всички наши и съюзнически възможности, сили и средства“ [ВББНПФ 1962, с. 620–621]. Претворяването на указанията става в зависимост от месните условия, но най-общо в него се очертават два подхода.

Първият от тях условно може да бъде определен като дипломатически. По същество той включва влизането в преговори с местните военни началници. Изворовите сведения показват, че в отговор немалко офицери по места относително бързо демонстрират благоразположение към Отечествения фронт. Например в Ямбол готови да подкрепят ОФ са командващия 2-ра конна дивизия генерал-майор Михаил Минчов и подполковник Михаил Станев, командир на 3-ти противовъздушен артилерийски полк [ВИБ на ВА, колекция III, № 2168, л. 17; *Девети септември* 1957, с. 307–308; *Победният шум* 1984, с. 364; 368–370]. В Стара Загора няма проблеми с командващия 8-а пехотна Тунджанска дивизия генерал-ма-

йор Никола Грозданов [Динев, А. 2014, с. 293]. В Белоградчик подкрепя за новата власт декларира подполковник Христо Братанов [ВИБ на ВА, колекция III, № 1588, л. 13–14; Зурлов, И. 1983, с. 325–329]. На 10 септември 1944 г. околийският управител в Казанлък е сменен „в присъствието на военния комендант“ подполковник Иван Радев. Освен това местните отечественофронтовски водачи са поканени на „гарнизонно събрание“ с „началниците на войските в града“ [ДА – Стара Загора, ф. 170, оп. 2, а. е. 2, л. 1.].

Скоростно се приобщава към ОФ командващият на 9-а пехотна Плевенска дивизия генерал-майор Димитър Янчев [Аврамов, Л. 2002, с. 104–105; Попов, Б. 1978, с. 208–217]. В специална заповед по личния състав на военното съединение висшият офицер подчертава, че в България дошла „истинска народна власт“ и пожелава: „Да живее и пребъде делото на Отечествения фронт“ [ДВИА, ф. 322, оп. 1, а.е. 109, л. 246].

Доста индикативна е ситуацията в Кюстендил. Там на 9 септември 1944 г. е образуван комитет на ОФ, който решава да поиска съдействието на местните военни за овладяването на положението, „тъй като войската е с новата власт“. Въпреки че не се ангажира пряко, полковник Панчо Йосков, командир на 13-ти пехотен Рилски полк, обещава да се намеси, ако се наложи. Все пак той предоставя оръжие на новосформираната милиция, а по-късно придружава представителите на ОФ до околийското управление, където завареният управител „предаде ключовете и архивите“. С поддръжката на старшият офицер „докъм обед властта в Кюстендил“ е окончателно установена [ДА – Кюстендил, ф. 56, оп. 1, а.е. 1, л. 26; Победният щурм 1984, с. 199–200].

Случаи на приобщаване на офицери към новата власт има в Харманли, Смолян, Севлиево, Горна Оряховица, Ловеч, Сливен [Жеков, Б. 2022, л. 70–71]. Не липсват и подобни примери в присъединените към Царство България през 1941 г. територии. Така със съдействието на командира на 58-и пехотен полк полковник Васил Любенов силите на Отечествения фронт овладяват положението в Ксанти и в околията. Поради оказаната подкрепа старшият офицер се сдобива с прозвището „червения полковник“ [ЦДА, спомен 359Б, л. 196; Даскалов, Г. 2004, с. 29]. На 11 септември 1944 г. командващият 2-ри корпус в земите на Беломорието генерал-майор Асен Сираков издава заповед, с която обявява подкрепва за ОФ [ДВИА, ф. 319, оп. 1, а.е. 2, л. 7.]

Безспорно любопитство провокира случаят в Русе. Още през лятото на 1944 г. местният адвокат и деец на БРП (к) Димитър Нейков установява контакт с полковник Славчо Кирчев, началник на 5-а дивизионна област и на гарнизона. Подходящи условия поражда обстоятелството, че двамата ги свързва бойно другарство от годините на Първата световна война (1914–1918 г.). Със съдействието на началника на гарнизона на 9

септември 1944 г. са сложени под контрол полицейските участъци, пощата и други значими обекти в града. На следния ден полковник Славчо Кирчев придружава отечественофронтовските активисти до „Областната дирекция“, където управлението е предадено на доктор Димитър Хаджиев. Нещо повече, по нареждане на старшия офицер в овладяването на участъците на полицията се включват русенският военен комендант Черньо Стоилов, както и поручиците Босев и Стоян Христов [**Жеков, Б.** 2022, л. 71–72].

Нарочно внимание заслужава случаят с Пловдивския гарнизон. За него може да се съди от разказва на юриста и индустриалец Борис Чобанов. Сутринта на 9 септември 1944 г. местните отечественофронтовски лидери посещават командващия 2-ра армия и началник на гарнизона генерал-лейтенант Никола Стойчев. Независимо че разговорът „мъчно вървеше“, последният приема да подкрепи отечественофронтовските мероприятия. За решението на генерал-лейтенант Никола Стойчев спомагат полученото междуременно нареждане от генерал-майор Иван Маринов и присъствието в делегацията на ОФ на майора от запаса Христо Лилков – близък до звенарските среди, но и познато лице в офицерските кръгове в Пловдив. Наред с командващия 2-ра армия готовност за подкрепа на новата власт проявяват и други офицери от Пловдив [**Жеков, Б.** 2022, л. 72].

В случая с Пловдив прави впечатление въздействието, което пристигналото от генерал-майор Иван Маринов разпореждане, оказва върху поведението на генерал-лейтенант Никола Стойчев. Впрочем това не е изолирано явление. В съседния Асеновград гарнизонът също минава на страната на ОФ (на 10 септември 1944 г.), след като пристига заповед от София [**ЦДА**, спомен 2426Б, л. 29; **Везенков, А.** 2014, с. 244, 257]. И в Благоевград „полковият командир Митревски“ получава нареждане по телефона от Министерството на войната „да се постави на разположение“ на новата власт [**Пиринско дело**, брой 107, 8 септември 1963 г.; **Смилянов, Й.** 1983, с. 112].

Изпращаните от София заповеди безспорно имат значение, но то не трябва да се надценява излишно. Както показва случилото се в Княжество България след свалянето на княз Александър I на 8 – 9 август 1886 г., невинаги установяването на ново управление в столицата по антиконституционен път води до неговото приемане от офицерите по места. Въпреки разпорежданията от София, през лятото на 1886 г. редица военни командири от провинциални гарнизони отказват да се подчинят на детропаторите. Така се поставя началото на контрапреврата на привържениците на сваления владетел, а младата българска държава фактически се изправя пред гражданска война [**Янчев, В.** 2006, с. 156–161].

Въобще в дните непосредствено след 9 септември 1944 г. „на доста места военните командири се наредили до новата власт, преди тя да

е стъпила здраво на крака“ [Везенков, А. 2014, с. 246]. Закономерно, не липсват и примери за резервирано (но не и враждебно) отношение от офицери спрямо Отечествения фронт. Такива се откриват в Карлово, Ботевград, Видин, Кърджали и Търново. Някои колебания в началото проявява и началника на Хасковския гарнизон полковник Велико Маринов, но положението с новите властимащи в града бързо е урегулирано [Жеков, Б. 2022, с. 74–75].

По-важното все пак е дали действията на офицерите в подкрепа на Отечествения фронт следва да се дефинират като „военен преврат“. Еднозначен отговор на въпроса не може да се даде. Съдействието, което на някои места офицери оказват за окончателното завземане на властта на ОФ, предоставя аргументи условно да се използва терминът „военен преврат“. Присъединяването на командири към вече установеното отечественофронтовско управление наподобява малко на „пронунсиамие“, но не и „въоръжено“ такова. Същевременно не трябва да се генерализира, че най-голяма значимост за преминаването на офицери на страната на Отечествения фронт притежават идващите от София заповеди¹⁴.

Вторият основен подход за привличането на войската на страната на Отечествения фронт в дните около 9 септември 1944 г. е революционният. Той е свързан с изграждането във военните формирования на организации, наречени в историографията „войнишки комитети“, ако и в тях да не участват само войници. На редица места членовете на тези комитети пристъпват към задържане на своите командири. Налице са и примери за убийства на офицери от самите войници. Така на 11 септември 1944 г. в Елхово са разстреляни няколко офицери, сред които командващият 12-а пехотна дивизия генерал-майор Петър Каров [ВИБ на ВА, колекция III, № 1677, л. 4; ДВИА, ф. 317, оп. 7, а.е. 540, л. 97]. Малко по-късно вътрешният ръководител на БРП (к) Трайчо Костов информира намиращия се в Москва задграничен партиен лидер Георги Димитров, че антифашистката революция със стихийна сила обхвана армията“, като „почти не е останала част, в която да не са се състояли митинги, която да не е демонстрирала своето присъединяване към движението на Отечествения фронт“. В допълнение, Трайчо Костов посочва, че „войниците демонстрират с червени знамена със сърп и чук и петолъчка“ и че във войската повсеместно се „избират“ комитети на ОФ [ЦДА, КМФ 40, № 429, л. 14].

От теоретична гледна точка създаването на войнишките комитети и техните действия категорично могат да се определят с термина „меж“. По принцип се приема, че това е „открит бунт срещу властта“. Ала

¹⁴ Такъв стремеж има при Александър Везенков, който пише, че „най-вече трябва да се подчертае ролята на утвърдената власт в столицата и идващите оттам разпореждания“ [Везенков, А. 2014, с. 257].

още през XVI в. в Англия метежът се асоциира директно с „бунта на войници и на моряци срещу техните офицери“ [Grint, K. 2021, p. 9].

Разбира се, разказът не би бил пълен, ако не се отдели място на навлизането на съветските войски в Царство България на 8 септември 1944 г. Наистина, те демонстрират стремеж да не подпомагат открито установяването и укрепването на отечественофронтовското управление. Ала самото им присъствие на българска територия оказва сериозно психологическо давление. В крайна сметка трудно може да се спори с Евгения Калинова, според която: „Настъплението на Съветската армия на Балканите довежда ОФ начело на държавното управление“ [Калинова, Е. 2004, с. 148]. По този повод е редно да се приведе мнението на Едуард Лутвак, който пише: „За една държава може да се каже (от поддръжниците на промяната), че е „освободена“, когато нейното правителство е свалено чрез чужда военна или дипломатическа интервенция“ [Luttwak, E. 1969, p. 11]. Едва ли е възможно да се открие по-флагрантен пример за „чужда военна интервенция“ от окупацията.

Политическата промяна в Царство България на Девети септември 1944 г. представлява многопластово събитие. Поради това всеки опит тя да бъде дефинирана с едно понятие би довело до „концептуално разтягане“. Водеща роля за установяването на властта на Отечествения фронт несъмнено играе военният преврат „от средата“, извършен в София. Ала редица факти свидетелстват, че в деветосептемврийската управленска промяна могат да се открият в една или в друга степен белезите на военен преврат „отгоре“, на „пронунсиаменто“ и на „метеж“. По-сложно стои въпросът с термина „въстание“. Поради неяснотата на това понятие то трябва да се употребява изключително внимателно не само във връзка с Девети септември 1944 г., а и изобщо.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Архивни източници и непериодичен печат/ Archival sources and Periodicals
ВИБ на ВА – Военноисторическа библиотека на Военна академия „Георги Стойков Раковски“, колекция III [Voennoistoricheska biblioteka na Voenna Akademiya „Georgi Stoikov Rakovski“, kolektsiya III].

ДА – Кюстендил – Държавен архив – Кюстендил, фонд 56. [Darzhaven arhiv – Kyustendil, fond 56.]

ДА – Пазарджик – Държавен архив – Пазарджик, фонд 1. [Darzhaven arhiv – Pazardzhik, fond 1.]

ДА – Стара Загора – Държавен архив – Стара Загора, фонд 170. [Darzhaven arhiv – Stara Zagora, fond 170.]

ДА – София – Държавен архив – София, спомен 3739В, спомен 4920В. [Darzhaven arhiv – Sofia, spomen 3739V, spomen 4920V].

ДВИА – Държавен военноисторически архив, спомен 58, спомен 101. [Darzhaven voennoistoricheski arhiv, spomen 58, spomen 101.]

ДВИА – Държавен военноисторически архив, фонд 023, 184, 317, 319, 322. [Darzhaven voennoistoricheski arhiv, fond 023, 184, 317, 319, 322.]

ЦДА – Централен държавен архив, КМФ 40, спомен 318Б, спомен 319Б, спомен 326Б, спомен 359Б, спомен 700Б, 754Б, спомен 1129Б, спомен 1168Б, спомен 1557Б, спомен 1755Б, спомен 1925Б, спомен 1934Б, спомен 2129Б, спомен 2215Б, спомен 2233Б, спомен 2426Б, [Tsentralen darzhaven arhiv, KMF 40, spomen 318B, spomen 319B, spomen 326B, spomen 359B, spomen 700B, spomen 754B, spomen 1129B, spomen 1168B, spomen 1557B, spomen 1755B, spomen 1925B, spomen 1934B, spomen 2129B, spomen 2215B, spomen 2233B, spomen 2426B.]

ЦДА – Централен държавен архив фонд 136, 1Б, 146Б, 525К. [Tsentralen darzhaven arhiv, fond 136, 1B, 146B, 525K.]

Държавен вестник, 1944. [Darzhaven vestnik, 1944.]

Отечествен фронт, 1944. [Otechestven front, 1944.]

Пиринско дело, 1963. [Pirinsko delo, 1963.]

Публикации/Publications

Аврамов, Л. 2002 – Лъчезар Аврамов. Петдесет оспорвани години. Спомени. Второ преработено издание. София: Захарий Стоянов, 2002. [Lachezar Avramov. Petdeset osporvani godini. Spomeni. Vtoro preraboteno izdanie. Sofiya: Zahariy Stoyanov, 2002.]

В навечерието на щурма 1990 – В навечерието на щурма: [Сборник спомени за събитията около 9 септ. 1944 г.] София: Военно издателство, 1990. [V navecherieto na shturma: [Sbornik spomeni za sabitiyata okolo 9 sept. 1944 g.]. Sofia: Voенно izdatelstvo, 1990.]

Везенков, А. 2014 – Александър Везенков. 9 септември 1944 г. София: Сиела, 2014. [Aleksandar Vezenkov. 9 septemvri 1944 g. Sofia: Siela, 2014.]

Величков, В. 2011 – Величко Величков. Моята служба. Военна автобиография. София: Средец, 2011. [Velichko Velichkov. Moyata sluzhba. Voenna avtobiografiya. Sofia: Sredets, 2011.]

Вранчев, П. 1968 – Петър Вранчев. Спомени. София: Държавно военно издателство, 1968. [Petar Vranchev. Spomeni. Sofia: Darzhavno voenno izdatelstvo, 1968.]

Вълков, В. 1965 – Веселин Вълков. Участието ми в Деветосептемврийското въстание с Учебната рота на Военното училище. – Военноисторически сборник, 1965, № 4, 98–106. [Veselin Valkov. Uchastieto mi v Devetoseptemvriiskoto vastanie s Uchebnata rota na Voennoto uchilishte. – Voенноistoricheski sbornik, 1965, № 4, 98–106.]

ВББНПФ 1962 – Въоръжената борба на българския народ против фашизма 1941 – 1944. Документи. София: БКП, 1962. [Vaorazhenata borba na balgarskiya narod protiv fashizma 1941 – 1944. Dokumenti. Sofia: BKP, 1962.]

Даскалов, Г. 2004 – Георги Даскалов. България и Гърция. От разрыв към помирение 1944 – 1964. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2004. [Georgi Daskalov.

Bulgariya i Gartsiya. Ot razriv kam pomirenje 1944 – 1964. Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“, 2004.]

Даскалов, Р. 2009 – Румен Даскалов. От Стамболов до Живков. Големите спорове за новата българска история. София: Гутенберг, 2009. [Rumen Daskalov. Ot Stambolov do Zhivkov. Golemite sporove za novata balgarska istoriya. Sofia: Gutenberg, 2009.]

Девети септември 1957 – Девети септември. Спомени. София: БКП, 1957. [Deveti septemvri. Spomeni. Sofia: BKP, 1957.]

Динев, А. 2014 – Ангел Динев. Последният войн на Царя и Отечеството в Стара Загора. Генерал-майор Никола Грозданов: живот, дейност и трагична съдба 1894 – 1976 г. Кюстендил: Иван Сапунджиев, 2014. [Angel Dinev. Posledniyat voyn na Tsarya i Otechestvoto v Stara Zagora. General-mayor Nikola Grozdanov: zhivot, deinost i tragiczna sadba 1894 – 1976 g. Kyustendil: Ivan Sapundzhiev, 2014.]

Жеков, Б. 2022 – Боян Жеков. Съветизацията на българската армия 1944 – 1948 г. Дисертация. София, 2022. [Boyan Zhekov. Savetizatsiyata na balgarskata armiya 1944 – 1948 g. Disertatsiya. Sofia, 2022.]

Зурлов, И. 1983 – Иван Зурлов. Записки на политкомисаря (юни 1941/септември 1944). София: Партиздат, 1983. [Ivan Zurlov. Zapiski na politkomisarya yuni 1941/septemvri 1944. Sofia: Partizdat, 1983.]

Иванов, М. 2000 – Марко Иванов. Рушители и бранители на България. София: Стрелец, 2000. [Marko Ivanov. Rushiteli i braniteli na Bulgaria. Sofia: Strelets, 2000.]

ИЛАКГ, Т. III 2009 – Из личния архив на Кимон Георгиев. Т. III. София: Главно управление на архивите, 2009. [Iz lichniya arhiv na Kimon Georgiev. T. III. Sofia: Glavno upravlenie na arhivite, 2009.]

Илиев, П. 1968 – Петър Илиев. В леговището на вълците. Спомени. София: БКП, 1968. [Petar Iliev. V legovishteto na valtsite. Spomeni. Sofia: BKP, 1968.]

Илиев, П. 1983 – Петър Илиев. В леговището на вълците. Спомени. Второ допълнено и преработено издание. София: Партиздат, 1983. [Petar Iliev. V legovishteto na valtsite. Spomeni. Vtoro dopalнено i preraboteno izdanie. Sofia: Partizdat, 1983.]

Калинова, Е. 2004 – Евгения Калинова. Победителите и България (1939 – 1945). София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2004. [Kalinova, E. Pobeditelite i Bulgariya (1939 – 1945). Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“, 2004.]

Калинова, Е., Баева, И. 2000 – Евгения Калинова, Искра Баева. Българските преходи 1944 – 1999. София: Тилиа, 2000. [Evgeniya Kalinova, Iskra Baeva. Balgarskite prehodi 1944 – 1999. Sofia: Tilia, 2000.]

Карасик, В. 2020 – Владимир Карасик. Восстание: интерпретативная матрица сюжета – Язык и культура, 2020, № 50, 41–56. [Vladimir Karasik. Vosstanie: interpretativnaya matritsa syuzheta – Yazyk i kulytura, 2020, № 50, 41–56.]

Мантарлиев, Й. 2010 – Йордан Мантарлиев. Местните органи на държавната власт в България (1944 – 1949). София: Гутенберг, 2010. [Yordan Mantarliev. Mestnite organi na darzhavnata vlast v Bulgaria (1944 – 1949). Sofia: Gutenberg, 2010.]

Марков, Г. 1992 – Георги Марков. Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919 – 1936. София: Наука и изкуство, 1992. [Georgi Markov. Parola „Sabya“. Zagovorite i prevratite na Voenniya sayuz 1919 – 1936. Sofia: Nauka i izkustvo, 1992.]

Матеев, Б. 1969 – Борис Матеев. За главния удар на Деветосептемврийското въоръжено въстание. – Исторически преглед, 1969, № 2–3, 82–105. [Boris Mateev. Za glavniya udar na Devetoseptemvriiskoto vaorazheno vastanie. – Istoricheski pregled, 1969, № 2–3, 82–105.]

Миланова, М. 1989 – М. Миланова. Работата на БРП сред офицерския кадар на буржоазната армия в годините на Втората световна война. Дисертация. София, 1989. [М. Milanova. Rabotata na BRP sred ofiterskiya kadar na burzhoaznata armiya v godinite na Vtorata svetovna voina. Disertatsiya. Sofia, 1989.]

Петрова, С. 1981 – Славка Петрова. Деветосептемврийската социалистическа революция. София: Наука и изкуство, 1981. [Slavka Petrova. Devetoseptemvriiskata sotsialisticheska revolyutsiya. Sofia: Nauka i izkustvo, 1981.]

Победният щурм 1984 – Победният щурм. София: Партиздат, 1984. [Pobedniyat shturm. Sofia: Partizdat, 1984.]

ПИСБ, Т. I 2016 – Политическа история на съвременна България. Сборник документи. Т. I. София: ДА „Архиви“, 2016. [Politicheska istoriya na Savremenna Bulgariya. Sbornik dokumenti. T. I. Sofia: DA „Arhivi“, 2016.]

Попов, Б. 1978 – Борис Попов. Командирът на зоната разказва. София: Партиздат, 1978 [Boris Popov. Komandirat na zonata razkazva. Sofia, 1978.]

Попов, Д. 1976 – Димитър Попов. Страници от революционната дейност на младши офицери от царската войска. – Известия на Института по история на БКП, т. 34, 1976, 357–382. [Dimitar Popov. Stranitsi ot revolyutsionnata deinost na mladshi ofitseri ot tsarskata voiska. – Izvestiya na Instituta po istoriya na BKP, t. 34, 1976, 357–382.]

Попова, М. и др. 2012, – М. Попова и др. Терминологичен речник по обществено-политически науки. София: Наука и изкуство, 2012. [M. Popova i dr. Terminologichen rechnik po obshtestveno-politicheski nauki. Sofia: Nauka i izkustvo, 2012.]

Пустовойт, Ю. 2017 – Юрий Пустовойт. Бунт, восстание, революция: организованное насилие горожан в контексте модернизационных процессов – Вестник Бурятского государственного университета, 2017, № 4, 71–81. [Yuriy Pustovoyt. Bunt, vosstanie, revolyutsiya: organizovannoe nasilie gorozhan v kontekste modernizatsionnykh protsessov – Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta, 2017, № 4, 71–81.]

Свързочна младост 1989 – Свързочна младост. София: Военно издателство, 1989. [Svarzochna mladost. Sofia: Voenno izdatelstvo, 1989.]

Смилянов, Й. 1983 – Йордан Смилянов. Деветосептемврийската социалистическа революция 1944 г. в Пиринския край. – Военноисторически сборник, 1983, № 6, 103–117 [Yordan Smilyanov. Devetoseptemvriiskata sotsialisticheska revolyutsiya 1944 g. v Pirinskiya kraj. – Voennoistoricheski sbornik, 1983, № 6, 103–117.]

Станев, В. 2023 – Владимир Станев. Партизаните и 9 септември. – В: Кюстендилски четения 2022. Сборник в памет на проф. д-р Тодор Попнеделев. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2023, 181 – 207. [Vladimir Stanev. Partizanite i 9 septemvri. – V: Kyustendilski cheteniya 2022. Sbornik v pamet na prof. d-r Todor Popnedelelev. Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“, 2023, 181–207.]

Станев, В. 2022 – Владимир Станев. Шумът от дебри и балкани... Партизаните в България (1941 – 1944). София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2022. [Vladimir Stanev. Shumat ot debri i balkani... Partizanite v Bulgariya (1941 – 1944). Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“, 2022.]

Ташев, Т. 1984 – Т. Ташев. Още за участието на войскови части и поделения при нанасяне на главния удар в София на 8 срещу 9 септември 1944 г. – Известия на Националния военноисторически музей, 1984, № VI, 35–53 [T. Tashev. Oshte za uchastieto na voiskovi chasti i podeleniya pri nanasyane na glavniya udar v Sofiya na 8 sreshtu 9 septemvri 1944 g. – Izvestiya na Natsionalniya voennoistoricheski muzei, 1984, № VI, 35–53.]

Янчев, В. 2006 – Веселин Янчев. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Българският опит 1878 – 1912. София: ИФ-94, 2006. [Veselin Yanchev. Armia, obshtestven red i vatreshna sigurnost. Balgarskiyat opit 1878 – 1912. Sofia: IF-94, 2006.]

Янчев, В. 2023 – Веселин Янчев. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Септември 1923 година. Провалът на едно поръчано въстание. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2023. [Veselin Yanchev. Armia, obshtestven red i vatreshna sigurnost. Septemvri 1923 godina. Provalat na edno porachano vastanie. Sofia: UI „Sv. Kliment. Ohridski“, 2023.]

Янчев, В. 2014 – Веселин Янчев. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност между войните и след тях (1913 – 1915 и 1918 – 1923). София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2014. [Veselin Yanchev. Armia, obshtestven red i vatreshna sigurnost mezhdu voinite i sled tyah (1913 – 1915 i 1918 – 1923). Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“, 2014.]

Chin, J., Carter, D., Wright, J. 2021 – John J. Chin, David B. Carter, Joseph G. Wright. The Varieties of Coups D'etat: Introducing the Colpus Dataset. – International Studies Quarterly, Vol. 65, 2021, No. 4, 1040 – 1051.

Chin, J., Carter, D., Wright, J. 2022 – John J. Chin, David B. Carter, Joseph G. Wright. Chin, J., Carter, D., Wright, J. Historical Dictionary of Modern Coups D'etat. Lanham, 2022.

Evans, G., Newman, J. 1998 – Graham Evans, Jeffrey Neumham. The Penguin Dictionary of International Relations. London: Penguin Books, 1998.

Ferguson, G. 1987 – Gregor Ferguson. Coup d'Etat. A Practical Manual. Poole, Dorset: Arms & Armour Press, 1987.

Grint, K. 2021 – Keith Grint. Mutiny and Leadership. Oxford, 2021.

Luttwak, E. 1969 – Edward Luttwak. Coup d'État. A Practical Handbook. New York, 1969.

Moore, C. 2011 – C. Moore. Political and Military Coups. – In: Ishiyama, John, Breuning, Marijke (eds.). 21st Century Political Science. A Reference Handbook. Vol. I. London, 2011, 124–132.

Payne, S. 1967 – Stanley Payne. Politics and the Military in Modern Spain. Stanford, California, 1967.

Powell, J., Thyne, C. 2011 – Jonathan Powell, Clayton Thyne. Global Instances of Coups from 1950 to 2010: A New Dataset. – Journal of Peace Research, Vol. 48, 2011, No. 2, 249–259.

Russell, D. 1974 – Diana Russell. Rebellion, Revolution, and Armed Force. A Comparative Study of Fifteen Countries with Special Emphasis on Cuba and South Africa. New York, 1974.

Selbin, E. 2010 – Eric Selbin. Revolution, Rebellion, Resistance. The Power of Story. London, 2010.

Singh, N. 2014 – Naunihal Singh. Seizing Power. The Strategic Logic of Military Coups. Baltimore, 2014.

Varol, O. 2017 – Ozan Varol. The Democratic Coup D'État. New York, 2017.

Интернет базирани източници / Internet Sources

Речник на българския език (онлайн) – Речник на българския език (онлайн). [Rechnik na balgarskia ezik (onlain).] – <https://ibl.bas.bg/rbe/> (достъпен: август 2024 г.)

Съкращения

ИЛАКГ – Из личния архив на Кимон Георгиев

ПИСБ – Политическа история на съвременна България

ВББНПФ – Въоръжената борба на българския народ против фашизма